

Toshkent davlat
sharqshunoslik universiteti

XXI ASR: FAN VA TA'LIM MASALALARI

ilmiy elektron jurnali

ISSN: 2181-9874

EDUCATION

2025

XITTOY ELCHISI CHJAN CHYANNING MARKAZIY OSIYO TARIXIGA OID MA’LUMOTLARI

Maxpurat Xamzayevna Xubbaliyeva

Katta o‘qituvchi

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada miloddan avvalgi II asrda Xitoy elchisi va sayohatchisi Chjan Chyan tomonidan amalga oshirilgan sayohatlar natijasida Xitoy dunyoqarashida “G‘arbiy o‘lka” tushunchasining shakllanishi va uning tarixiy-geografik ahamiyati yoritiladi. Unda Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi dastlabki savdo, diplomatik va madaniy aloqalarning vujudga kelishi, bu jarayonda Buyuk ipak yo‘li tizimining shakllanishi, janubiy va shimoliy yo‘nalishlarning geografik tavsifi hamda ularni bosib o‘tishdagi murakkab tabiiy to‘siqlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Xan sulolasi davrida G‘arbiy hududlarning siyosiy nazoratga olinishi, harbiy qarorgohlar va yo‘l infratuzilmasining tashkil etilishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada xitoy yozma manbalari, xususan, Sima Chyan va Ban Gu asarlari hamda rus sinologi N. Ya. Bichurin tarjimalari asosida Davan (Farg‘ona), Kangyuy, Buyuk Yuechji, Daxya va boshqa Markaziy Osiyo davlatlari haqidagi ma’lumotlar tahlil etiladi. Shuningdek, Chjan Chyan faoliyatining tarixiy ahamiyati va Gan Yingning keyingi davrdagi sayohati kontekstida Xitoyning G‘arb bilan aloqalarini kengaytirishdagi roli ochib beriladi.

Kalit so‘zlar. Chjan Chyan, G‘arbiy o‘lka, Buyuk ipak yo‘li, Markaziy Osiyo, Xan sulolasi, Davan (Farg‘ona), Sharqiy Turkiston, diplomatik aloqalar, savdo yo‘llari, Sima Chyan, N. Ya. Bichurin, Gan Ying.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ОТ ПОСЛА КИТАЯ ЧЭНЬ ЦЗЯНЬНИНА

Махпурат Хамзаевна Хуббалиева

Старший преподаватель

Доктор философских наук (PhD) по истории

Ташкентский государственный университет востоковедения

Аннотация. В статье рассматривается формирование понятия «Западный регион» в китайском мировоззрении и его историко-географическое значение, обусловленное путешествиями китайского посланника и путешественника Чжан Цяня во II веке до н. э. В ней описывается зарождение первых торговых, дипломатических и культурных

отношений между Китаем и Центральной Азией, а также формирование в этом процессе системы Великого шелкового пути. Анализируется географическое описание южного и северного маршрутов и сложные природные препятствия для их пересечения. В статье также рассматривается политическое подчинение Западных регионов в период династии Хань, создание военных гарнизонов и дорожной инфраструктуры. В статье анализируется информация о Дахане (Фергане), Канджу, Великих Юэчжи, Дася и других центральноазиатских государствах на основе китайских письменных источников, в частности трудов Сима Цяня и Бань Гу, а также переводов русского синоведа Н. Я. Бичурина. Кроме того, раскрывается историческое значение деятельности Чжан Цяня и его роль в расширении отношений Китая с Западом в контексте более позднего путешествия Гань Ин.

Ключевые слова: Чжан Цянь, Западные регионы, Великий шелковый путь, Центральная Азия, династия Хань, Даван (Фергана), Восточный Туркестан, дипломатические отношения, торговые пути, Сима Цянь, Н. Я. Бичурин, Гань Ин.

INFORMATION ON THE HISTORY OF CENTRAL ASIA FROM CHINESE AMBASSADOR CHEN JIANNING

Makhpurat Khamzaevna Khubbalieva

Senior Lecturer

Doctor of Philosophy (PhD) in History

Tashkent State University of Oriental Studies

Annotation. *This article examines the formation of the concept of the “Western Region” in the Chinese worldview and its historical and geographical significance, conditioned by the travels of the Chinese envoy and traveler Zhang Qian in the 2nd century BC. It describes the emergence of the first trade, diplomatic, and cultural relations between China and Central Asia, as well as the formation of the Great Silk Road system in this process. The geographical description of the southern and northern routes and the complex natural obstacles to crossing them are analyzed. The article also examines the political subordination of the Western Regions during the Han Dynasty, the establishment of military garrisons, and road infrastructure. The article analyzes information about Dahan (Fergana), Kangju, Great Yuezhi, Daxia, and other Central Asian states based on Chinese written sources, in particular the works of Sima Qian and Ban Gu, as well as translations by the Russian sinologist N. Ya. Bichurin. Furthermore, the historical significance*

of Zhang Qian's activities and his role in expanding China's relations with the West are explored in the context of Gan Ying's later journey.

Keywords: Zhang Qian, Western Regions, Silk Road, Central Asia, Han Dynasty, Davan (Fergana), East Turkestan, diplomatic relations, trade routes, Sima Qian, N. Ya. Bichurin, Gan Ying.

KIRISH

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Chjan Chyan sayohati natijasida Xitoy dunyosiga birinchi marta yangi geografik “G‘arbiy o‘lka” tushunchasi kirib kelgan. Unga Markaziy Osiyoning g‘arbiy qismi va Sharqiy Turkiston (Xitoyning zamonaviy viloyatlari – Koshg‘ar va Shinjon) hududlari kiritila boshlandi. Chjan Chyan Xitoy uchun uzoq yillar davomida yopiq bo‘lgan Markaziy Osiyoga birinchi marta borib, ushbu mintaqadagi yo‘llar, mamlakatlar va xalqlar haqida ma’lumot to‘plab kelgan birinchi rasmiy davlat elchisidir¹.

Xitoyning Markaziy Osiyo bilan savdo, madaniy, diplomatik aloqalari tizimi ko‘p asrlar davomida shakllangan. Bu yangi yo‘llar va ularning rivojlantirish, xitoyliklarga ilgari noma’lum bo‘lgan yangi geografik makonlarni kashf qilish bilan uzviy bog‘liqdir.

Xitoy va Markaziy Osiyoning g‘arbiy qismi o‘rtasida murakkab geografik to‘siqlar mavjud bo‘lgan: Takla-Makan cho‘li, Kun-Lun, Tyan-Shan, Pomir tog‘ tizmalari, minglab kilometrlik murakkab yo‘l, ularni yengib o‘tishdagi qiyinchiliklar Xitoy va Markaziy Osiyoning turli sivilizatsiyalari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatishning dastlabki bosqichlarida katta jismoniy harakatlarni talab qilgan².

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo tarixiga oid xitoy manbalarini, xususan Chjan Chyan faoliyati va uning tarixiy ahamiyatini o‘rganishda quyidagi ilmiy usullar qo‘llanilgan:

1. **Manbashunoslik va matn tahlili:** Asosiy e’tibor birinchi darajali yozma manbalar – Sima Chyaning “Tarixiy xotiralar” (“Shi ji”) va Ban Guning “Xan sulolasi tarixi” (“Xan shu”) asarlariga qaratilgan. Ushbu manbalardagi geografik, siyosiy va madaniy ma’lumotlar tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.
2. **Tarixiy-qiyosiy tahlil:** Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi aloqalarning shakllanish jarayoni turli davrlar (miloddan avvalgi II asr va keyingi davrlar) kontekstida qiyosiy o‘rganilgan. Chjan Chyan va Gan Ying faoliyati o‘rtasidagi uzluksizlik va farqlar aniqlangan.
3. **Geografik tahlil:** “G‘arbiy o‘lka” tushunchasining shakllanishi va Buyuk ipak yo‘lining janubiy va shimoliy yo‘nalishlarining geografik xususiyatlari tahlil

¹ А.Ходжаев. Буюк Ипак Йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Т., 2007. Б 146.

² Е.Ртвеладзе. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Т. 2005. С 254.

qilingan. Tabiiy to‘siqlar (cho‘llar, tog‘ tizmalari)ning mintaqalararo aloqalarga ta’siri o‘rganilgan.

4. **Tarjima tahlili:** Rus sinologi N.Ya. Bichurinning xitoy manbalariga oid tarjimalari asosiy manba sifatida qayta ko‘rib chiqilgan va ularning ilmiy ahamiyati baholangan.
5. **Interdisiplinar yondashuv:** Tarix, geografiya, siyosatshunoslik va madaniyatshunoslik usullari integratsiyalashgan holda qo‘llanilgan.

MUHOKAMA

Chjan Chyaning Markaziy Osiyoga elchilik missiyasi nafaqat Xitoy, balki butun Osiyo tarixida burilish nuqtasi bo‘lgan. Uning faoliyati quyidagi jihatlar asosida muhokama qilinishi mumkin:

1. **“G‘arbiy o‘lka” tushunchasining epistemologik ahamiyati:** Chjan Chyan sayohatigacha Xitoy uchun Markaziy Osiyo haqidagi bilimlar noaniq va afsonaviy edi. Uning hisobotlari bu mintaqani Xitoy dunyoqarashida real geografik va madaniy makon sifatida mustahkamlagan.

2. **Diplomatik strategiya:** Xitoyning xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar izlash maqsadida amalga oshirgan tashqi siyosatda Chjan Chyan missiyasi muhim vosita bo‘lgan. Uning Davan, Kangyuy, Dayueji kabi davlatlar haqidagi ma’lumotlari Xan sulolasining Markaziy Osiyoga nisbatan strategiyasini shakllantirishga xizmat qilgan.

3. **Iqtisodiy omillar:** “Samoviy otlar” va nefrit kabi resurslar haqidagi ma’lumotlar iqtisodiy manfaatlarning Markaziy Osiyoga yo‘nalishini belgilab bergan. Bu keyinchalik Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab savdo aloqalarining rivojlanishiga zamin yaratgan.

4. **Ma’lumotlarning ishonchliligi muammosi:** Chjan Chyaning ma’lumotlari asosan shaxsiy kuzatishlar va mahalliy aholi bilan suhbatlar asosida to‘plangan. Ba’zi geografik tavsiflar (masalan, Tuzli ko‘ldan Sariq daryoning manbai hosil bo‘lishi) aniq emasligi mumkin. Biroq, bu xususiyatlar o‘sha davr geografik bilim darajasini aks ettiruvchi tarixiy manba sifatida qimmatlidir.

Xan sulolasi davrida Xitoy asta-sekin Xuanxe daryosidan g‘arbga qarab yangi hududlarni tizimli ravishda mustamlaka qilish va u yerlarga xitoyliklarni joylashtirish siyosatini olib bordi. Xitoy yozma manbalariga ko‘ra, Xitoydan G‘arbiy o‘lkaga ikkita asosiy yo‘llar olib borgan: janubiy va shimoliy.

Janubiy yo‘l (Nandao) Yu-min-guan va Yangyuandan Shan-shandan o‘tib, Lobnor ko‘lini aylanib, Janubiy tog‘larning (Kuny-Lun silsilasi) shimoliy tomoni bo‘ylab borgan, so‘ngra daryo yo‘nalishi bo‘yicha g‘arbda Shae (Qashg‘orda Yorkent) gacha borgan. Keyin bu yo‘l Vaxan koridoriga olib borgan, u yerda yo‘l ikki yo‘nalishga bo‘linib ketadi - biri G‘arbga Katta Yuechji (Baqtriya) va Ansi (Parfiya) mamlakatlariga, ikkinchisi Janubga - Hindistonga olib borgan.

Shimoliy yo‘l (Beydao) G‘arbiy Chexiya hukmdorining manzilidan Shimoliy tog‘lar va daryo bo‘ylab Qashg‘argacha borgan, so‘ngra O‘lik tog‘lar orqali g‘arbga Davan (Farg‘ona) va Kangyuyga, keyin shimoli-g‘arbga Yanszay va Yansziga (Orolbo‘yi) olib borgan. Chjan Chyaning sayohatidan va xitoyliklarning Sharqiy

Turkistonga harakatidan so‘ng, G‘arbiy hududga olib boruvchi asosiy yo‘llar Xan hokimiyati tomonidan nazoratga olingan edi.

Xitoy yozma manbalariga ko‘ra, Dunhuandan So‘lko‘li (Lobnor) gacha tez-tez harbiy qarorgohlar tashkil etilib, bir necha yuzdan harbiy aholi yashagan, ularga harbiy aholi punktlarini qo‘riqlash va xorijiy davlatlarga yuborilgan amaldorlarni oziq-ovqat bilan ta‘minlash vazifasi yuklatilgan. Har bir yo‘l maxsus amaldor tomonidan boshqarilar edi.

Ushbu yo‘llarning ba‘zilariga maxsus nomlar ham berilgan edi. Masalan, Dunhuandan Xotan orqali janubga Vaxan yo‘li bo‘ylab Pomir atrofidan o‘tib ketadigan yo‘l – “nefrit yo‘li”, Terek-Davan dovoni orqali o‘tadigan yo‘l “ipak yo‘li” deb nomlangan. Tyan-Shan va Nin-lu orqali “imperator yo‘li” o‘tgan, shuningdek Kunlun va Tyan-Shan o‘rtasida savdogarlar, sayohatchilar va missionerlar yuradigan yo‘l ham bo‘lgan.

Ushbu yo‘llarning barchasi Xan sulolasi davridagi Xitoy poytaxti bo‘lgan Pekinning g‘arbida joylashgan Chan’an shahrida boshlangan. Ularning eng muhim tutashgan nuqtasi Dunhuan (hozirgi Gansu provinsiyasi) bo‘lib, u yerdan ular turli yo‘nalishlarda tarqalib ketishgan. Dunhuanning strategik ahamiyati shundan dalolat beradiki, uning shimoli va shimoli-g‘arbida Buyuk Xitoy devorining so‘nggi qismlari o‘tgan, bu shaharni ko‘chmanchilarning hujumlaridan himoya qilgan. Dunhuanda nafaqat Xitoydan G‘arbiy chetga yoki G‘arbdan qarama-qarshi tomonga ketayotgan karvonlar to‘xtashgan, balki Chan’anga olib boruvchi Buyuk ipak yo‘lining so‘nggi qismini bosib o‘tishdan oldin, bu yerda turli mamlakatlardan kelganlar, jumladan, so‘g‘dlar ham doimiy ravishda yashab kelgan.

G‘arb va Uzoq Sharqdan kelayotgan yo‘llarni bir-biriga bog‘lab, yagona qit‘alararo yo‘lga aylantirish, xunlarga qarshi kurashishda ittifoqdosh sifatida usun qabilalari bilan kelishish uchun bir qadam qo‘yilishi kerak edi. Va bu qadam Chjan Chyan tomonidan amalga oshirildi, bu to‘g‘risida “Xan sulolasi tarixi” asarining Markaziy Osiyo davlatlarining Xitoy bilan diplomatik aloqalari” bobida batafsil tavsiflangan. Xan sulolasi davri miloddan avvalgi 206 - milodiy 222-yillarni o‘z ichiga olib, bu davrda Xan sulolasi tashqi siyosatda bir qancha yutuqlarga erishadi.³

Bu davr bo‘yicha rus sinologi N. Ya. Bichurin tomonidan amalga oshirilgan tarjimalar alohida ajralib turadi. U Xan sulolasi tarixchilari asarlarining geografik jihatdan eng qiziqarli qismlarini, ya’ni chet el xalqlari haqida hikoya qiluvchi bo‘limlarini tarjima qilgan. Bu vaqtda g‘arbiy yevropalik tarjimonlar tomonidan to‘liq yoritilmagan edi.

Ushbu tarjimalar Bichurinning “Qadim zamonlarda Markaziy Osiyoda yashagan xalqlar haqida to‘plangan ma’lumotlar” asariga kiritilgan bo‘lib, ularga Sima Chyaning “Tarixiy xotiralar”idan olingan syunnular (hunlar) va Davan (Farg‘ona) haqida hikoyalar, Chao Syani haqida hikoya, shuningdek, Ban Guning asaridan olingan syunnular haqidagi qiziqarli bo‘lim tarjimalari kiradi. Quyida Bichurin tomonidan Sima Chyaning “Tarixiy xotiralar” asarining 123-bobidan

³ Loewe, Michael (2000). Zhang Qian 張騫. A Biographical Dictionary of the Qin, Former Han, and Xin Periods (220 BC – AD 24). Leiden: Brill. pp. 687–9. ISBN 90-04-10364-3.
www.sharqjurnali.uz

olingan Xitoy elchisi Chjan Chyan tomonidan Davan (Farg‘ona) haqida berilgan tavsifi keltiriladi: “Davan hunlardan g‘arbda, poytaxtdan to‘g‘ri g‘arbiy yo‘nalishda qariyb 10 ming li⁴ uzoqlikda joylashgan. Davanliklar o‘troq hayot kechiradi, dehqonchilik bilan shug‘ullanadi, guruch va bug‘doy yetishtiradi. Ular uzum vinosi bilan shug‘ullanadi. Bu yerda ko‘plab arg‘umoq otlar mavjud. Ushbu otlar “samoviy otlar” zotidan bo‘lib, terlaganda qoni aralash ter chiqaradi. Shahar va uylar ko‘p. Davan yurtida 70 ga yaqin katta-kichik shahar mavjud, aholi soni bir necha yuz ming kishiga yetadi. Qurollari kamon, o‘q va nayzalardan iborat.” Davanliklar ot ustida kamondan o‘q otishda mohir edilar. Davaning shimolida Kanguy (Xorazm, So‘g‘d, Sirdaryo), g‘arbida esa Buyuk Yuyechji (Baqtriya, Markaziy Osiyoning ikki daryo oralig‘i) joylashgan. Janubi-g‘arbda Daxya (Afg‘oniston va Buxoro hududining bir qismini egallagan qirollik), shimoli-sharqda Usun (Tyanshan), sharqda esa Ganymi va Yuytyan joylashgan.

Yuytyanning g‘arbiy qismida daryolar g‘arbga oqib, G‘arbiy dengizga (ehtimol, Orol dengizi) quyiladi. Yuytyanning sharqida esa daryolar sharqqa qarab oqib, Tuzli ko‘lga (Lobnor) quyiladi. Tuzli ko‘l yer ostidan oqib o‘tib, janubda Sariq daryo (Huanhe) manbaini hosil qiladi. Bu hududda ko‘p miqdorda nefrit (yarim qimmatbaho tosh) mavjud. Sariq daryo Ichki Xitoyga (Markaziy Qirollikka) oqib kiradi. Aeulan va Gushi nomli joylar Tuzli ko‘l bo‘yida joylashgan shaharlarga ega.”

Chjan Chyan xitoyliklarga Markaziy Osiyo - G‘arbiy o‘lkaga yo‘l ochdi⁵, g‘arbda esa yana bir xitoylik sayohatchi Gan Ying ikki yuz yildan ko‘proq vaqt o‘tib, Sharqiy O‘rta yer dengizi mamlakatlariga birinchi marta kirib keldi.

Xitoyning “Xouxanshu” (后汉书 hòuhànshū) yilnomasida – “Xan sulolasining keyingi tarixi” da aytilishicha, “97-yilning yozida Pan Chao tomonidan Gan Ying g‘arbdagi G‘arbiy dengiz tomonga yuborilgan (ya‘ni O‘rta yer dengizi) va qaytib kelgan. Ilgari xitoyliklarning hech biri u yerlarga kirib bormagan. Gan Ying o‘zi o‘tgan mamlakatlarning iqlimi va nodir asarlarini yuzaki tasvirlab bergan”. U Rimga borishga harakat qildi, ammo mablag‘ yetishmasligi uni Xitoyga qaytishga majbur bo‘ladi.

Gan Yingning sayohati xitoyliklarning Markaziy Osiyodan G‘arbga yo‘llarni bosqichma-bosqich rivojlantirishining tabiiy natijasi bo‘lgan. Gan Ying Sharqiy O‘rta yer dengiziga yetib borgan birinchi xitoylik bo‘lsa-da, xitoyliklar unga yaqin joylashgan davlatlar haqidagi birinchi ma‘lumotni Chjan Chyandan olgan, u esa bu ma‘lumotlarni Baqtriyada bo‘lganida to‘plagan. Ularni mashhur xitoylik tarixchi Sima Chyan G‘arbiy o‘lka haqida tasvirlab bergan, u “Tyao Chji (Yuqori Mesopotamiya) va G‘arbiy dengiz (O‘rta yer dengizi) yaqinida joylashgan mamlakatga borish uchun yuzdan ortiq kunlik sayohat kerak bo‘ladi”, deb yozadi.

Chjan Chyan sayohatidan ko‘p o‘tmay, xuddi o‘sha imperator U Di (miloddan avvalgi 140-87) davrida Davan va Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan

⁴里 li - xitoy tilida uzunlik o‘lchov birligi. Bir li 0,5 kilometrni tashkil qiladi.

⁵ Yü, Ying-shih (1986). "Han Foreign Relations". In Twitchett, Denis; Fairbank, John K. (eds.). The Cambridge History of China, Volume 1: The Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 377–462.

doimiy elchilar almashinuvi ochilib, yiliga kamida o‘nlab Xitoy elchilari yuborilar edi.

Chjan Chyan tomonidan G‘arbiy o‘lka ochilganidan so‘ng ikki yuz yil o‘tgach, xitoyliklar bu yerga olib boradigan barcha yo‘llarni qat’iy va tizimli ravishda o‘zlashtirib oldilar, Markaziy Osiyoning turli viloyatlari bilan doimiy diplomatik va savdo aloqalarini o‘rnatishdi. Davan ustidan siyosiy nazorat o‘rnatishga urindilar. Masalan, Davan (Farg‘ona) bilan bo‘lgan urush natijasida O‘rta yer dengiziga yo‘l ochib, Rim va Yunon sivilizatsiyalari bilan aloqa o‘rnatildi.

Ko‘rib chiqilayotgan davrga eng yaqin manbalardan biri Ban Guning eslatib o‘tilgan yilnomasi Syan Xanshu (先汉书-xianhànshū) –Xan sulolasining avvalgi tarixi bo‘lib, unda Markaziy Osiyo mamlakatlari haqidagi bo‘limni yozishda nafaqat “Tarixiy yilnomalar” balki, Chjan Chyaning ikki bora sayohati natijasida o‘zlashtirilgan materiallari ham ishlatilgan. Chjan Chyan miloddan avvalgi 139-yilda, ya’ni yueji qabilalari Yunoniston-Baqtriya bosib olganidan bir yil o‘tib, Xitoyni tark etadi. O‘n yil xunlar asirligida bo‘lib, u bandilikdan qaytib qutuladi. Markaziy Osiyoda uzoq sarson-sargardonlikdan so‘ng, miloddan avvalgi 129-yilda Baqtriyaqa yetib keladi. Shu sababli, Ban Guning so‘zlariga ko‘ra, Chjan Chyan ko‘z o‘ngida sodir bo‘lgan voqealarni tasvirlashda ishonchli muallifdir.⁶ G‘arbiy hududdagi qabilalarning o‘zaro munosabatlari, usun va yuechjilarning ko‘chirilishi, Baqtriyaning zabt etilishi masalalari aks etadi. Shuni unutmash kerakki, Xan saroyining Xitoy shimoliy va g‘arbiy qismidagi tashqi siyosati Chjan Chyaning qariyb yigirma yil davomidagi ma’lumotlariga asoslangan edi.

“Xan sulolasi tarixi” (“Xan shu”) ning “Chjan Chyan tazkirasì” da aytilishicha, mazkur elchi shaxsan o‘zi Farg‘ona, Dayueji, Baqtriya, Kangkiya kabi davlatlarga boradi. Ularning atrofidagi 5-6 davlat haqida boshqalar orqali surishtirib bilib, ularning hududi, boyligi va iqtisodiy ahvoli to‘g‘risida o‘z hukmdori U- digaga axborot bergan⁷.

Chjan Chyaning ma’lumotiga asosan bitilgan manbalarda quyidagilar qayd etiladi: “U-di Farg‘ona, Kan, Arshak kabi davlatlarning katta mamlakat ekanligi, ularda g‘aroyib narsalarning ko‘pligi, xalqi o‘troqlashgan bo‘lib, urf-odatlari xitoyliklar bilan o‘xshashligi, lekin harbiy jihatdan o‘jizligi, Xan sulolasining mollarini qadrlashi, ularning shimolida Dayuejilar bilan Kankiya davlatlari borligi va ularning harbiy qudrati nisbatan kuchliroq ekanligi, mol-dunyo va boylik berilsa ular foydani ko‘zlab, ziyoratga kelishlari mumkinligini eshitadi.”⁸

Chjan Chyan Markaziy Osiyoga tashrifidan so‘ng, bu yerdagi xalqlarning madaniyati, iqtisodiyoti va qadriyatlarini, geografik joylashuvi haqida juda ko‘p qimmatli ma’lumotlar bilan qaytadi. Ushbu ma’lumotlar “Shi ji” “Tarixiy xotiralar asariga kiritiladi. Uning sayohati natijasida nafaqat Markaziy Osiyo to‘g‘risida qiziqarli ma’lumotlar to‘planishiga balki, Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasida aloqalar rivojlana boshlanishiga sabab bo‘ldi. Chjan Chyaning sayohati va u orqali

⁶ Ю.А.Зуев. К этнической истории усуней. Новые материалы по Древней и Средневековой истории Казахстана. А., 1960. С 9.

⁷ А.Ходжаев. Буюк Ипак Йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Т., 2007. Б 149.

⁸ А.Ходжаев. Буюк Ипак Йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Т., 2007. Б 149.

yetkazilgan ma’lumotlar “Shi ji”⁹ ning 123-bobi — “Davan haqidagi hikoya” da bayon etilgan. Xitoyga qaytib kelgach, Chjan Chyan xunlarning g’arbdagi yerlari Yansidan (hozirgi Lobnor ko’li) Lunsidan Shansu ulkan devorigacha, janubda esa Syan qabilalarigacha yetib borganini ma’lum qildi va shu orqali Xan davlatining g’arbgacha chiqish yo’lini to’sib qo’rganini qayd etdi. Xanning Lunsu okrugi hozirgi Sinin va Lanchjouning janubiy hududlarini qamrab olgan bo’lib, Chjan Chyan sayohatida xunlar yerlariga aynan shu hududdan yo’l olgan edi. Bu davrda, miloddan avvalgi II asrning 20-yillarida, Xan davlati mulklarining shimoli-g’arbiy chegaralari aynan shu yerdan o’tgan bo’lishi mumkin.

Xitoy manbalaridagi Markaziy Osiyo tarixiga oid ma’lumotlar xilma-xil va boydir. Ular orasida qadimgi tarixga oid sayohatnomalar alohida o’rin tutadi va ularni o’rganish muhim vazifalardan biridir. Qadimgi va o’rta asrlarda Chjan Chyan, Shyuan Zang va Du Huan sayohatnomalarida Markaziy Osiyo tarixiga oid ma’lum voqea-hodisalar, shaharlar to’g’risida ma’lumotlar keltiriladi. Markaziy Osiyo tarixini o’rganishda xitoy qadimiy tarixiga va manbalariga, sayyohlarning esdaliklariga murojaat etish, uning bugungi rivojlanishi xususiyatlarini to’g’ri anglashga yordam beradi. Ayniqsa, Xitoy kabi qadimgi va mo’jizakor mamlakat uchun nihoyatda muhimdir. Shuningdek, xitoy manbalarida Markaziy Osiyo tarixiga oid ko’plab ma’lumotlarni uchratamiz. Boshqa tillardagi manbalardan ko’ra xitoy manbalari voqea-hodisalar sodir bo’lgan yillarning aniq ko’rsatilishi bilan ajralib turadi.

Chjan Chyaning Markaziy Osiyoga tashrifidan so’ng, Xan sulolasi hukmdoriga G’arbiy o’lkalar haqida ko’plab ma’lumotlar ma’lum bo’ladi. Miloddan avvalgi II asrning so’nggi o’ttiz yilligida Xan sulolasi birinchi marta Markaziy Osiyoning qator davlatlari bilan aloqalar o’rnatdi. II asrning oxirgi o’nyilligida boy va qudratli Xan sulolasi bu aloqalarga juda katta ahamiyat kasb etdi. Sima Chyaning yozishicha, imperator chet el elchilarini tantanali qabul qilib, ularni hashamatli sovg’alar bilan taqdirlaydi, shu orqali o’z boyligini namoyon etadi va ko’plab o’z elchilarini yuboradi. O’z nufuzini mustahkamlash uchun Xan sulolasi hukmdori U-di hatto olis Davanga qarshi urush uyushtiradi va buning uchun ulkan mablag’ sarflaydi. Darhaqiqat, qudratli Xan sulolasining shuhrati G’arb davlatlariga ma’lum bo’la boshlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. *Chjan Chyan missiyasining strategik natijalari:*

- Xitoy Markaziy Osiyo davlatlari bilan birinchi rasmiy aloqalarni o’rnatdi.
- Xunlarning g’arbiy va janubiy yo’nalishdagi faoliyati haqida ma’lumotlar to’plandi, bu Xan sulolasining chegaralarini mustahkamlashga yordam berdi.
- “G’arbiy o’lka”ga olib boruvchi yo’llar (janubiy va shimoliy) aniqlandi va ularni nazorat qilish mexanizmlari ishlab chiqildi.

2. *Madaniy va iqtisodiy o’zaro ta’sir:*

⁹ “Shi ji” miloddan avvalgi 104-91 yillarda saroy tarixchilari Sima Yan va Sima Chyan tomonidan yozilgan va birinchi umumlashtirilgan tarixiy asar hisoblanadi.

- Chjan Chyaning hisobotlari orqali Xitoy Markaziy Osiyoning o‘troq dehqonchilik madaniyati, uzumchiligi, otchiligi bilan tanishdi.
- Xitoyning ipak, buyumlari Markaziy Osiyoga, Markaziy Osiyoning otlari, nefriti esa Xitoyga kirib kela boshladi.

3. *Tarjimalarning ilmiy ahamiyati:*

- N.Ya. Bichurinning tarjimalari xitoy manbalarining G‘arb olimlari tomonidan o‘rganilishida muhim ko‘prik vazifasini o‘tagan. Uning tanlovi asosan Markaziy Osiyo xalqlari haqidagi bo‘limlarga qaratilgan bo‘lib, mintaqaning etnografik tarixini o‘rganishda qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

4. *Davomiylik va rivojlanish:*

- Chjan Chyan faoliyati Gan Ying va keyingi avlod sayohatchilarining missiyalari uchun asos yaratdi.
- Miloddan avvalgi II asr oxiriga kelib, Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasida doimiy diplomatik va savdo aloqalari shakllandi, bu esa Rim imperiyasi bilan bilvosita aloqalarning yo‘lini ochdi.

XULOSA

Chjan Chyaning Markaziy Osiyoga elchilik missiyasi Xitoy va Markaziy Osiyo tarixida fundamental ahamiyatga ega voqea bo‘lib, u quyidagi natijalarni keltirib chiqardi:

1. *Geografik bilimlarning kengayishi:* Xitoy uchun yangi geografik makon – “G‘arbiy o‘lka” ochildi, uning tabiiy sharoitlari, yo‘llari va resurslari haqida aniq ma’lumotlar to‘plandi.

2. *Siyosiy strategiyaning o‘zgarishi:* Xan sulolasi Markaziy Osiyoga nisbatan faol tashqi siyosat olib borishga kirishdi, harbiy qarorgohlar tizimini yaratdi va yo‘l infratuzilmasini rivojlantirdi.

3. *Madaniy va iqtisodiy aloqalarning boshlanishi:* Chjan Chyan missiyasi Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasida ko‘p asrlik madaniy, iqtisodiy va diplomatik aloqalarning boshlanishi bo‘ldi, bu keyinchalik Buyuk ipak yo‘li tizimining shakllanishiga olib keldi.

4. *Tarixiy manbalarining boyishi:* Chjan Chyaning hisobotlari xitoy yilnomalarining eng qadimgi va ishonchli bo‘limlaridan birini tashkil etdi, keyingi avlod tarixchilari (Sima Chyan, Ban Gu) uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qildi.

5. *Mintaqalararo integratsiya:* Uning faoliyati Sharq va G‘arb o‘rtasida uzluksiz madaniy va savdo aloqalarining shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi, bu jarayon keyinchalik butun Osiyo va Yevropa tarixiga ta’sir ko‘rsatdi.

Shunday qilib, Chjan Chyan nafaqat elchi, balki madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘prik, geografik kashfiyotchi va strategik mutaxassis sifatida tarixga kirdi. Uning faoliyati Xitoyning dunyo bilan o‘zaro aloqalar tarixida yangi davrni boshlab berdi va Markaziy Osiyoning keyingi tarixiy taqdiri hamda mintaqaning global madaniy almashinuvdagi o‘rnini belgilab beruvchi omillardan biriga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ходжаев А. Буюк Ипак Йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Т., 2007. Б 146.
2. Ртвеладзе Е. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Т. 2005. С 254.
3. Зуев Ю.А. К этнической истории усуней. Новые материалы по Древней и Средневековой истории
4. Loewe, Michael (2000). Zhang Qian 張騫. A Biographical Dictionary of the Qin, Former Han, and Xin Periods (220 BC – AD 24). Leiden: Brill. pp. 687–9. ISBN 90-04-10364-3.
5. Yü, Ying-shih (1986). "Han Foreign Relations". In Twitchett, Denis; Fairbank, John K. (eds.). The Cambridge History of China, Volume 1: The Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 377–462.